

Сергій Тараненко (Київ)

Кілька епізодів урбаністичного розвитку Києва у X–XI ст. за археологічними джерелами

Słowa kluczowe: archeologia, urbanistyka, Stara Rus, Kijów, megalopolis

Keywords: archaeology, Urban Studies, The Old Rus, Kyiv, megalopolis

Abstract: The author highlights the role of archaeology in researches of development of Kyiv in X–XI centuries, from the times of town's founding to the times of its territorial growth, paying special attention to the peculiarities of topography and hydrology. The author proposes to use the term and the concept 'megalopolis' in studying the development of Kyiv

Археологія Києва нараховує практично 200 років досліджень, хоч і з великими перервами. На початку археологічної ери особливий інтерес серед наукової спільноти викликали пам'ятки давньоруського періоду, передусім залишки монументальних споруд, фортифікації та сакральних місць. Інтерес до них був зумовлений сплеском зацікавленості суспільства власною історією у XIX ст. Саме у цей час з'являються перші аналітичні монографії з історичної топографії Києва¹. Деякі висновки та гіпотези, висловлені в них, і дотепер є дискусійними та вимагають археологічної перевірки. Зрозуміло, що в одній статті дуже легко загубитися серед здобутків київської археології, тому до розгляду пропонуєть-

---

¹ М. Берлінський, *Короткий опис Києва*, Київ 1990 (репринт 1820), 224 с.; М. Закревський, *Описание Киева*, Москва 1868, 949 с.; Н. Петров, *Историко-топографические очерки Древнего Киева*, Київ 1897, 268 с.

ся кілька епізодів з історії міста – живого організму – від його народження та зростання, і, звичайно, представити сучасні проблеми археології Києва.

Епізод перший: час та місце зародження міста Києва

У статті акцентовано увагу на урбаністичних особливостях Києва, починаючи з X ст., і це не випадково. Є згадки про існування міста Києва в цей період у писемних джерелах і надійні датовані археологічні комплекси. Чітко дата його заснування не називається передусім тому, що сьогодні проблема часу виникнення Києва є однією з найбільш дискутованих серед істориків та археологів – дослідників середньовічного Києва.

У «Повісті минулих літ» є легендарна згадка про заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом та їх сестрою Либідь². Конкретний час заснування не вказаний, але саме ця літописна стаття використовувалася багатьма дослідниками для формулювання своїх гіпотез часу виникнення міста. Частина з них не витримують критики і вважаються таким ж легендарними, як і сама літописна згадка, як наприклад легенда про заснування Києва Андрієм Первозванний. Є й інші гіпотези, засновані на певному історичному аналізі, але без об'єктивної доказової (археологічної) бази. Їх в своїй роботі розглядає С. Клімовський³.
Наприклад:

- Олександр Гваньїні (1538–1614) писав що Кий, Щек і Хорив почали правити близько 796 р. Цю дату він вивів виключно теоретично, посилаючись на те, що до появи писемності у болгар в 796 р. слов'яни писати не вміли, тому перші записи могли з'явитися тільки після цієї дати, і відповідно Кий жив десь у ці часи. Метод усної передачі інформації Гваньїні не врахував. Власне кажучи, таким чином можна засумніватися у будь-якій інформації про події до початку літописання⁴;
- у 1582 р. вийшла праця польського хроніста Мацея Стрийковського (1547–1593), в якій він визначає час заснування Києва – 430 рік. Ця дата з'являється у короткому викладі історії Київського, Луцького і Волин-

² Полное собрание русских летописей, Т 1, Лаврентьевская летопись, Москва 1997, стб. 9–10.

³ С. Клімовський, *Где, когда и почему возник Киев*, Киев 2013, 362 с.

⁴ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії* (упорядкування та переклад з польської о. Юрія Мицика), Київ 2007, С. 401.

ського князівств в зв'язку з їх завоюванням Великим князем Литовським Гедимінасом. Джерело, звідки походить саме 430 р., не називається⁵;

- версія про хозаро-іудейське заснування Києва близько 830 р. належить О. Прицаку та Н. Голбі. Навіть при найближчому розгляді їх гіпотеза не має наукової основи, як мінімум через відсутність культурного шару салтово-маяцької культури (крім поодиноких речей) в історичному центрі Києва. Детальний критичний розгляд цієї гіпотези провів П. Толочко⁶.

Найбільш повний аналіз версій та концепцій часу та місця заснування Києва, які виникали починаючи від найперших археологічних досліджень у ХІХ ст. і продовжують з'являтися досі, провів О. Комар⁷.

Археологічні дані об'єктивно більш надійні, хоча і вони не завжди є панацеєю і не виключають помилок. На території сучасних київських районів Печерська (1846 р.) та Оболоні (1876 р.) були виявлені великі скарби римських монет. До того ж окремі знахідки ранніх монет зустрічалися і в інших районах міста. Саме нумізматичні скарби стали підставою для появи гіпотези, альтернативної давньоруській, – міське поселення виникло на місці Києва ще в римський час. В. Антонович припустив функціонування поселення з розвинутою зовнішньою торгівлею на території Києва вже в ІІІ–ІV ст. н.е.⁸ Його підтримав М. Брайчевський, який пов'язав поширення римських монет на території Києва з «прото-міським ядром» поселень зарубинецької культури, що виникли на рубежі ер⁹.

Подальший прогрес у вивченні старожитностей Києва, безсумнівно, був пов'язаний з інтенсифікацією археологічних досліджень, у тому числі і так званих новобудовних робіт, початком яких можна вважати розкопки І. Хойновського у 1892 р.¹⁰ (на жаль, такий характер рятувальних робіт є основною ознакою

⁵ М. Strykowski, *Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*, Warszawa 1846, t. 1, s. 368.

⁶ П. Толочко, *Миф о хазаро-иудейском основании Киева*, [in:] *Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 рр.*, Київ 2008, С. 47–56.

⁷ А. Комар, *Киев и Правобережное Поднепровье*, [in:] *Русь в IX–X веках: археологическая панорама*, ed. Н. Макаров, Москва–Вологда 2012, С. 301–334.

⁸ В. Антонович, *О монетных кладах найденных в Киеве и его окрестностях*, Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца Кн.2 (1888), С. 14–17.

⁹ М. Брайчевский, *Когда и как возник Киев*, Киев 1964, 183 с.

¹⁰ И. Хойновский, *Раскопки Великокняжеского двора древнего Киева, произведённые весной 1892 года. Киев археологически-историческое исследование, иллюстрированное 156 рисунками И.А. Хойновского*, Киев 1893, 154 с.

археології і сьогодні, у XXI ст.). Розкопками 1907–1914 рр. на Старокиївській горі, крім об'єктів IX–X ст., були віднайдені фундаменти Десятинної церкви, фортифікаційний рів, поганський могильник X ст., залишки двох палаців та «капища»¹¹. Результати робіт 1930-х рр. привели М. Каргера до висновку про те, що Київ VIII–IX ст. являв собою кілька самостійних селищ, а не єдине місто¹². Цю гіпотезу розвинув історик І. Іванцов (монографія була підготовлена ще до загибелі автора у 1941 р)¹³. Ядром міста він вважав городища на трьох сусідніх горах – Старокиївській, Замковій і Лисій (вона ж Юрковиця, вона ж частина Кирилівських гір – все це назви однієї гори) (Рис. 1. 1, 2, 8).

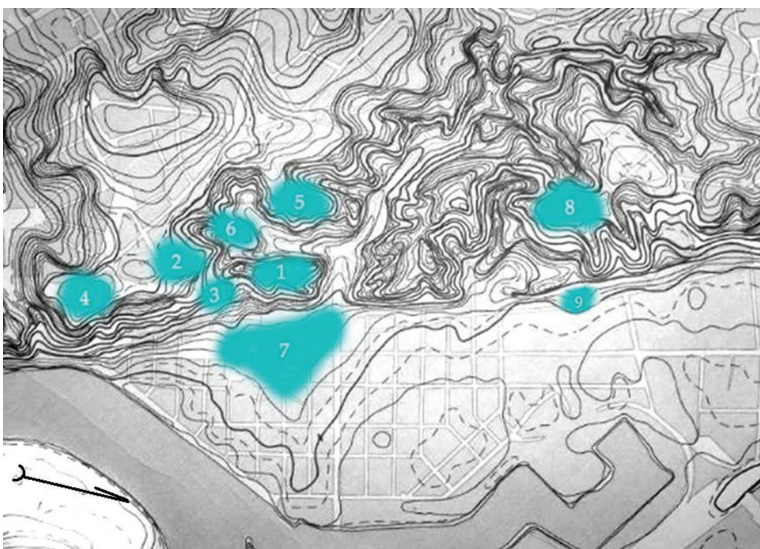

Рис. 1. «Містоутворюючі» історичні локації на топографічній карті Києва (1. Замкова гора. 2. Старокиївська гора. 3. Гора Уздихальниця. 4. Михайлівська гора. 5. Гора Кудрявець. 6. Гора Детинка. 7. Поділ. 8. Гора Юрковиця. 9. Угорське [за О. Толочко])

Fig. 1. City-forming historical locations on the Kyiv topographic map (1. Zamkova mountain 2. Starokyivs'ka mountain 3. Uzdykhal'nytsya mountain 4. Mykhaylivs'ka mountain 5. Kudriavets mountain 6. Detynka mountain 7. Podil 8. Yurkovytsya mountain. 9. Uhors'ke [by O. Tolochko])

¹¹ А. Комар, *Київ и Правобережное Поднепровье*, С. 307–308.

¹² М. Каргер, *Дофеодальний період історії Києва по археологічним даним*, Краткие сообщения института истории материальной культуры 1 (1939), С. 9–10; М. Каргер, *К вопросу о Киеве в VIII–IX вв.*, Краткие сообщения института истории материальной культуры 6 (1940), С. 61–66.

¹³ І. Іванцов, *Стародавній Київ*, Київ 2003, 368 с.

Після Другої світової війни археологія Києва була тісно пов'язана з археологічними експедиціями Інституту археології – «Большой Киев» (1947–1970 рр.) та Київська експедиція під керівництвом П. Толочко. Робота останньої у 1971–1975 рр. привела до сенсаційних відкриттів під час археологічних досліджень на Подолі. Вперше культурні шари в цій частині міста були пройдені до глибини 10–12 м від рівня денної поверхні. Вдалося розкрити садиби рядової міської забудови Києва кінця IX–XII ст.¹⁴ Одночасно В. Гончаровим і П. Толочком на Старокиївській горі в 1971 р. було відкрито житло праякої культури – «первый достоверный археологический комплекс эпохи славянского расселения на территории древнего Киева»¹⁵.

Аналіз всіх існуючих письмових та археологічних джерел станом на 70-ті роки ХХ ст. дозволив П. Толочко дійти висновку, що осередком початкового Києва була Замкова гора, а також північно-західний відріг гори Старокиївської¹⁶ (Рис. 1. 1, 2). Необхідно зазначити, що вчений і до сьогодні не відступив від своїх позицій¹⁷.

На жаль, час заснування міста став предметом політичних спекуляцій. Мотивом стало бажання штучно збільшити вік Києва і організувати масштабний ювілей. Насправді ідея ця не була новою, відповідні пропозиції та спроби були ще у ХІХ ст., проте на рубежі 1970–1980-х рр. суперечки поновились. У дискусії щодо віку міста домінували аргументи політичної доцільності, а не наукової логіки. Віце-президент АН УРСР, історик П. Тронько схилився до версії про заснування Києва на рубежі ер, запропонувавши відсвяткувати 2000-ліття Києва. Археологи П. Толочко та Б. Рибаків відстоювали версію про заснування Києва в VI–VII ст. Врешті, всі погодилися на компромісний варіант, на багаторо «скромніший», – 1500-річний ювілей міста¹⁸, який відзначили у 1982 р.

На кілька десятиліть теза про 1500-річну історію Києва стала непорушною і була під знаком табу для критики. Початок критичної оцінки цієї константи

¹⁴ К. Гупало, П. Толочко, *Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень*, [in:] *Стародавній Київ*, ed. П. Толочко, Київ 1975, С. 40–79; П. Толочко, К. Гупало, В. Харламов, *Розкопки Києвоподолу X–XIII ст.*, [in:] *Археологічні дослідження стародавнього Києва*, ed. П. Толочко, Київ 1976, С. 19–46.

¹⁵ А. Комар, *Киев и Правобережное Поднепровье*, С. 309.

¹⁶ П. Толочко, *Історична топографія стародавнього Києва*, Київ 1972, С. 42–53, 66.

¹⁷ П. Толочко, *Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная*, *Ruthenika VIII* (2009), С. 151–183.

¹⁸ А. Комар, *Киев и Правобережное Поднепровье*, С. 309.

поклали активні археологічні дослідження Києва 2000-х рр. Наука отримала нові дані, і це підштовхнуло до ревізії старих концепцій щодо часу заснування міста та локації, де це сталося:

- присутність великого Некрополя I надихнуло С. Клімовського сформулювати свою гіпотезу, згідно якої городище на Старокиївській горі – це городище-святилище (Рис. 1. 2), а перший град Кия був на Уздихальниці (Рис. 1. 3). Там же був і терем Ольги, а Замкова гора (Рис. 1. 1) служила городищем-притулком, де в 968 р. вона і сховалася з киянами від печенігів¹⁹;
- В. Козюба перший град Кия локалізував на Михайлівській горі (Рис. 1. 4). Старокиївська фортеця (Рис. 1. 2) у X ст. розглядається ним не як заселена територія, княжий або адміністративний центр, а лише як фортеця, що захищає підступи до Подолу. Одночасно В. Козюба підтримав думку Б. Рибаківа про ототожнення «містечка Кия» з поселенням на Замковій горі (Рис. 1. 1)²⁰;
- на думку О. Комара, Київ, що виник у VI ст. як неукріплене поселення, в період VIII–X ст. не тільки став градом, але і встиг двічі змінити локалізацію фортеці. З волинцевським населенням пов'язано спорудження або, як мінімум, оновлення городища на Старокиївській горі (Рис. 1. 2), яке загинуло в першій третині IX ст. в результаті штурму. У другій половині IX ст. на Замковій горі (Рис. 1. 1), Дитинці (Рис. 1. 6) і Кудрявці (Рис. 1. 5) виникають поселення райковецької культури, які в X ст. еволюціонують в давньоруські. У 80-х рр. IX ст. виникає роменське поселення на схилі Старокиївської гори (Рис. 1. 2) і формується Поділ (Рис. 1. 7) як сезонне торгово-ремісничє поселення²¹. І як загальний висновок щодо слов'янського заселення київських гір: структура заселення гір населенням райковецької культури повинна бути інтерпретована як єдине поселення – слов'янський общинний центр²²;
- В. Зоценко вважав, що Старокиївське городище (Рис. 1. 2) припинило функціонування в період з кінця VIII до середини IX ст. і його площу зайняв давньоруський могильник. Він заявив про центральний статус

¹⁹ С. Клімовський, *Где, когда и почему возник Киев*, Киев 2013, 362 с.

²⁰ В. Козюба, *Городище на Старокиївській горі*, [in:] *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.*, ed. О. Моця, Київ 2004, С. 139–152.

²¹ А. Комар, *К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева*, *Ruthenika* 4 (2005), С. 135.

²² А. Комар, *Киев и Правобережное Поднепровье*, С. 315.

Замкової гори (Рис. 1. 1) як княжої резиденції IX–X ст., а також про виникнення городища на Лисій горі (Рис. 1. 8) і могильника ще в ранньослов'янський час, у VII–VIII ст.²³;

- Ф. Андросук також виключив з діапазону функціонування Старокиївського городища VIII–IX ст. (Рис. 1. 2) та виказав сумніви щодо наявності слов'янського і давньоруського городища на Лисій горі (Рис. 1. 8). Поселення (Угорське за О. Толочко), відповідне могильнику на Кирилівських висотах, на думку дослідника, скоріше, розташовувалося в заплавної частині (Рис. 1. 9), але поки не відкрито через велику глибину залягання²⁴;
- за висновком М. Сагайдака на час появи в місті перших Рюриковичів і аж до початку останньої чверті X ст. княже «місто», ймовірно, перебувало на Замковій горі (Рис. 1. 1), оскільки територія Старокиївської гори (Рис. 1. 2) повністю була зайнята курганами могильниками. Дослідник пропонує звернути увагу на Поділ (Рис. 1. 7) – найбільший район давнього Києва²⁵.

Незважаючи на те, що місцевість, яку можна назвати «містоутворюючою», практично у всіх дослідників різна, всі вони одностайні в одному – поселення на Київських горах V–VIII ст. *містом* вважати не можна.

Для того, щоб дискутувати про місце та час заснування Києва, як здається, необхідно чітко визначитися з дефініцією – що ми вважаємо *містом*. Це має бути комплексний термін, який міг би влаштовувати як істориків, так і археологів. На наш погляд основні критерії ознак *міста* як предмета археологічних досліджень можуть виглядати так:

- безперервність культурного шару як наслідок життєдіяльності населення впродовж тривалого часу на одному і тому ж місці;
- наявність фортифікаційних споруд;
- наявність планувальної структури (сталого вуличної мережі);
- підтвердження писемних джерел археологічними даними про наявність на досліджуваній території сакрального і адміністративного центрів;
- матеріальні докази існування торгово-ремісничого центру.

²³ В. Зоценко, *Скандинавские древности и топография Киева «дружинного» периода*, *Ruthenica* 2 (2003), С. 26–52.

²⁴ Ф. Андросук, *Скандинавские древности в социальной топографии Киева*, *Ruthenica* 3 (2004), С. 7–47.

²⁵ М. Сагайдак, *Актуальні питання зародження та формування раннього Києва*, *Магістеріум* 6: археологічні студії (2001), С. 6–18.

Виходячи з цих позицій, часом виникнення *міста* можна називати період від появи у Києві Аскольда і Діра (862 р.) та Олега з Ігорем (882 р.), тобто з кінця IX ст. Саме з цього часу ми археологічно фіксуємо безперервний культурний шар на території Подолу (заплавлі Почайни – Дніпра) (Рис. 1. 7) з планувальною структурою (найбільш рання дендрохронологічна дата споруди – 887 р.²⁶), а також на Старокиївській і Замковій горах, які були сакральними та адміністративними центрами (Рис. 1. 1, 2). Але в жодному разі не можна заперечувати при цьому наявність слов'янських поселень вже у V–VIII ст.

Епізод другий: топографія місцевості

Заснування і розвиток будь-якого міста визначаються політичними та соціально-економічними обставинами, але реалізуються в конкретних природних реаліях. Якщо відштовхуватися від запропонованої гіпотези часу та локації виникнення Києва, наступним етапом слід розглянути топографію цієї місцевості.

Верхнє місто. Київські гори як унікальне сполучення природних укріплень (уривистих мисів і останців між ярмом та долиною Дніпра) надавали можливості для створення неприступної фортеці в порівняно короткий термін. Найближчі лесові урвища, до яких, як у Києві, підходить річище Дніпра, знаходяться у Вишгороді та Трипіллі, але вони значно поступаються Київським за фортифікаційними властивостями. Таким чином, унікальне поєднання географічного положення та структури ландшафтів обумовили вибір території для заснування Києва²⁷.

Поділ Києва. Залежність формування планувальної структури давньоруського Подолу Києва від рельєфу неодноразово відмічалася дослідниками²⁸. Історичні матеріали (передусім картографічні) відбивають ситуацію станом на XVII–XVIII ст., яка навряд чи є ідентичною ситуації IX–XI ст. Крім того, залишалися невідомими особливості прихованого рельєфу зазначеного часу

²⁶ М. Сагайдак, *Давньокиївський Поділ*, Київ 1991, 164 с.

²⁷ С. Романчук, *Досвід комплексних ландшафтознавчо-археологічних досліджень стародавнього Києва*, *Географія і туризм* 33 (2015), С. 171 – 183.

²⁸ М. Сагайдак, *К истории хозяйственного освоения Киевской территории в конце I – в начале II тыс.*, [in:] *Древние славяне и Киевская русь*, ed. П. Толочко, Киев 1989, С. 126; П. Толочко, *Массовая застройка Киева X–XIII вв.*, [in:] *Древнерусские города*, ed. В. Седов, Москва 1981, С. 93.

(локальні форми мезорельєфу, їхні обриси, кути нахилу, динаміка тощо). Археологічні матеріали, які є найбільш надійними, фрагментарні, оскільки відповідні дослідження на Подолі практично завжди мають рятувальний характер і не є цілеспрямованим пошуком.

На відміну від попередніх дослідників Подолу²⁹, ця міська локація буде представлена як заплава Почайни – Дніпра, а не як тераса. Заплавою вважається найнижча частина річкової долини, яка під час повені вкривається водою (низька заплава — завжди, висока — не кожен рік). Найвищі елементи заплави відповідають максимальним рівням водопілля. Тераси ніколи не вкриваються водою, не мають сезонного режиму зволоження і не поповнюються алювієм. Тобто, якщо ділянка заплави виходить із заплавного режиму, вона автоматично стає терасою за визначенням. Така теоретична модель може дати уявлення про те, як виглядала похована поверхня Подільської заплави на момент появи перших поселенців. З абсолютною впевненістю можна сказати, що її поверхня не була рівною, а являла собою безсистемне чергування заболочених знижень (поверхня яких була не набагато вищою, ніж звичайний рівень Дніпра) та підвищень неправильних обрисів і грив відповідно з перевищенням 2–3 м, а, іноді, на залишках прируслових валів абсолютні позначки могли сягати 95–96 м за Балтійською шкалою висот.

Одним з ефективних методів дослідження стратиграфії ландшафтів, їхньої історії та динаміки, є метод ландшафтного профілювання. Він дозволяє узагальнити і уточнити просторово-часові закономірності залягання природних, природно-антропогенних та культурних шарів. Ми розглянемо гіпотетичну модель рельєфу Подолу завдяки проведеному разом з С. Романчуком ландшафтному профілюванню району, яке мало на меті не стільки відтворити стратифікацію відкладів (яких відверто замало), а реконструювати поховані колишні денні поверхні за культурними шарами та здійснити кореляцію з ними ділянок похованих русел постійних та тимчасових водотоків, вивчення яких є на початковій фазі.

В результаті лінія профілю була побудована з двох відрізків: (А-В) завдовжки 300 м та (В-С) 1200 м. Аналіз залягання культурних шарів різного віку вздовж профілю дозволив зробити деякі висновки щодо природно-антропогенного розвитку Подолу у давньоруський час³⁰:

²⁹ М. Сагайдак, *Давньокіївський Поділ*, С. 10.

³⁰ С. Романчук, С. Тараненко, *Досвід реконструкції давнього рельєфу та гідромережі Київського Подолу*, [in:] *Міста Давньої русі*, ed. П. Толочко, Київ 2014, С. 333.

- культурні шари X ст. займають висотне положення, яке відповідає гіпотетичній поверхні заплави до її заселення;
- найнижчі культурні шари цього періоду тяжіють до віддалених від сучасного русла Дніпра ділянок (досліджених під час будівництва метрополітену). Ця ситуація підтверджує гіпотезу щодо давньоруслового зниження біля підніжжя Київських гір, яке існувало до X ст. включно;
- підвищення в сучасному рельєфі Подолу, яке тягнеться від подошви Київських гір на північний схід, знижуючись до урізу Дніпра (гавані), і по якому прокладено лінію профілю, не простежується на заплаві X ст., що свідчить про його пізні походження. Суттєвий приріст поверхні припадає на XI–XII ст., після чого відбувається поступове сповільнення цього процесу;
- алювіальні відклади Дніпра і Почайни відігравали незначну роль у формуванні цієї структури. Головні маси піщаного, суглинкового та глинистого матеріалу (балковий алювій та пролювій) були винесені з водозбірного басейну ріки Глибочиці, враженого ерозійними процесами;
- згадане видовження підвищення, вочевидь, є конусом виносу, у свій час вкритим мережею розгалужених русел тимчасових і постійних водотоків, сліди яких виявлені при розкопках;
- мережа вулиць Подолу, яка існувала до початку XIX ст.³¹, певним чином корелює зі згаданим підвищенням. Тобто, від долини Глибочиці (між Замковою та Щекавицею) в північно-східному напрямку вулиці розходяться «віялом». Їхнє розгалуження нагадують біфуркацію потоків на конусі виносу яру або річищ у дельтовій зоні акумуляції річкового алювію. Вулиці XVIII ст. частково «спускаються» з нього на північ і схід перпендикулярно горизонталям сучасної поверхні, що цілком відповідає напрямкам і законам стоку. У зв'язку з цим можна зробити висновок про синхронне взаємопов'язане формування вуличної мережі, мережі колишніх водотоків і формування рельєфу Подолу;
- центральна частина Подолу стала першим регіоном Києва, який, завдяки природно-антропогенному гідронамиву, вийшов з-під рівня водопіль та перетворився на терасу, придатну для капітальної забудови;

³¹ S. Taranenko, *Streets and Roads in Kyiv from the 10th to the 13th Century: Procedure of Identification* [in:] *Straben und Platze. Ein archaologisch-historischer Streifzug*, ed. I. Gaisbauer, M. Mosser, Wien 2013, pp. 181–200.

- не виключена можливість того, що південно-східна частина давньоруської улоговини біля Київських гір була певний час давньокиївською гаванню (затоном) і для її збереження (під час вибуху ерозійних процесів) пролювіальні потоки Глибочиці (ручаю) треба було спрямувати Подолом на північний схід. Завдяки чому і сформувався гідронамив³².

Подальше накопичення інформації та новітні методи її аналізу, можливо, дозвольть зробити більш обґрунтовані висновки щодо природно-антропогенних процесів в стародавньому Києві і, вочевидь, основою для цих досліджень мають стати археологічні дані.

Епізод третій: гідрологія

Необхідно підкреслити, що рельєф і гідрографія будь-якої території не можуть розглядатися окремо. На жаль, спеціальних досліджень гідрології Верхнього Києва поки не існує (хоча ситуація з водопостачанням на київських горах дуже цікава). Тому можна розглянути гідрологію Подолу Києва та антропогенні спроби вплинути на неї, які зафіксовані археологічно. За весь період археологічного дослідження цього району (1929–2018 рр.) зафіксовано десять випадків фіксації водотоків та гідротехнічних споруд X–XIII ст. на стаціонарних розкопах та під час археологічного нагляду за будівельними траншеями. Всі вони відображені на авторській електронній археологічній карті «Масова забудова Подолу Києва X–XIII ст.»³³.

Гідрологічна мережа Подолу Києва безпосередньо залежить від основної водної артерії – Дніпра. У давньоруський час Поділ з північного та північно-східного боків омивався водами Почайни, яка до XVIII ст. була рукавом Дніпра; із заходу на схід протікав літописний Ручай³⁴. Цей ручай ми вважаємо річкою Глибочицею відомою під такою назвою лише починаючи з XVII ст. Вона мала водозбір в урочищі Гончари-Кожум'яки та Глибочицькій балці. Юрковицький ручай брав свій початок у верхів'ях межигір'я Щекавиці та Юрковиці.

³² С. Тараненко, *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток*, Варшава 2016, 164 с.+ 8 с. вкл.

³³ С. Тараненко, *Електронна археологічна карта Києва-Подолу, як джерело вивчення планувальної структури давньоруського посаду*, Сіверщина в історії України 5 (2012), С. 129–132.

³⁴ *Даврентьевская летопись (Полное собрание Русских летописей, Том 12)*, Рязань 2001, С. 53, 114.

Розглянемо гідрологію Подолу на прикладі Глибочиці. Не викликає сумнівів існування у певний час давнього русла між Подільською ділянкою заплави та корінним берегом (що робить Поділ в один з періодів островом!). Не існує жодної ділянки заплави, яка б свого часу кілька разів не пройшла руслову стадію формування алювію. Також не існує ділянок заплави, які не були б окремими островами або частинами більших островів. Не могла бути виключенням і Подільська ділянка заплави Дніпра. Питання полягає лише у визначенні часу «вмирання» цього русла. Час «вмирання» розглянуто з моменту перетворення його на затоку і проходження фаз обміління і заростання болотною рослинністю до поховання під пролювіальними відкладами.

Русло Глибочиці слід розглядати в трьох просторових вимірах (балки, заплава, псевдотераса) та в двох часових (переважання природних процесів розвитку до IX ст., переважання природно-антропогенних процесів X–XII ст.):

- до IX ст. Глибочиця вливалася в Почайну, яка протікала біля підніжжя Київських гір (Рис. 2 а);
- активна фаза Почайни під Київськими горами могла існувати до X ст., а в X ст., після відокремлення «старої Почайни» і перетворення її на затоку, стала головним річищем і межею Подолу з півночі. Протягом цього століття «стара Почайна» пройшла згадані раніше головні фази «вмирання». Саме з цього часу почали інтенсифікуватися процеси освоєння Київського плато вздовж Дніпра, головним чином, містобудівного та сільськогосподарського (Рис. 2 б);
- до першої чверті XI ст. Глибочиця протікала дном давньоруслового зниження колишньої Почайни до затону в південно-східній частині Подолу. На цьому етапі її можна ототожнювати з літописним Ручаєм (Рис. 2 с);
- у XI–XII ст. Глибочиця протікала в напрямку Дніпра і своїми відкладами формувала пролювіально-алювіальну псевдотерасу Подолу; археологічні дані тільки підтверджують цю гіпотезу: протягом IX–XII ст. пролювіальні відклади підвищили дно струмка і балки в районі Житнього ринку на 6–7 м (Рис. 2 d)³⁵.

³⁵ С. Тараненко, *Планувальна структура давньоруського*, С. 45–46.

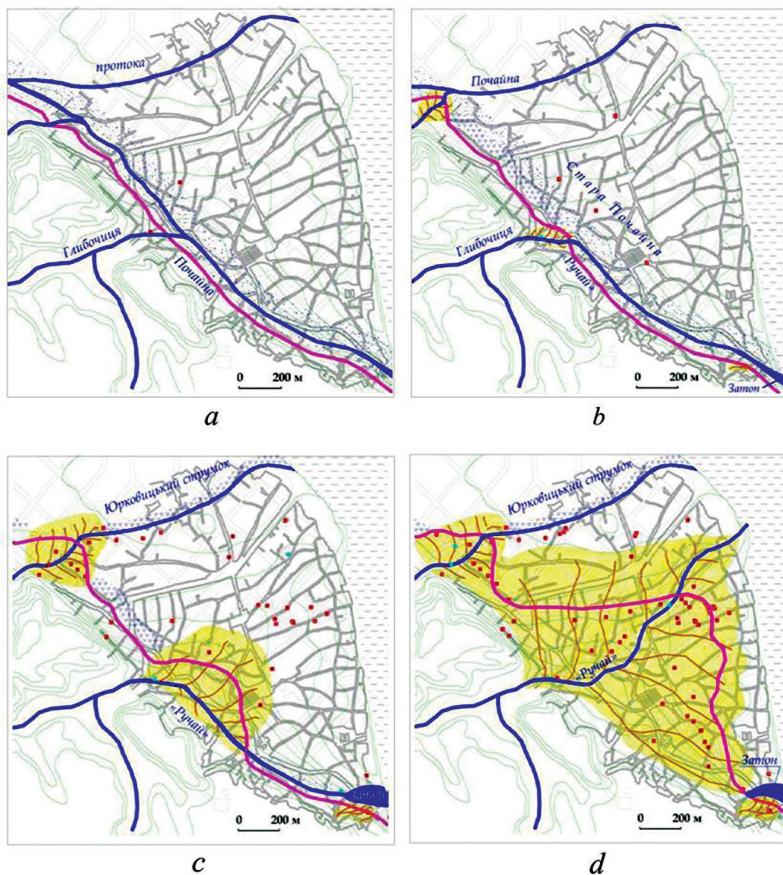

Рис. 2. Гіпотетична гідрологічна ситуація на Подолі (а – до IX ст. б – перша половина X ст.; с – X–XI ст.; d – XI–XII ст.) (за С. Романчуком та С. Тараненко)

Сучасні квартали Подолу	Сучасний Дніпро
Вулиці Подолу 1803 року	Болотні ділянки
Лінії висот	Гіпотетичне зниження рівня під час Стародавнього Руського часу
Рівень максимальних водостій	Пролувіальні рівнини (конуси відносу)
Струмки і протоки	Місця археологічних розкопів
Тимчасові водотоки	Рух води та гідротехнічні споруди за даними археології

Fig. 2. Hypothetical hydrological situation on the Podil (a – before IX century; b – 1st half of the X century; c – X–XI century; d – XI–XII century) (by S. Romanchuk and S. Taranenko)

Modern Podil quarters.	Modern Dnipro
Podil streets, 1803.	Boggy soil
Lines of heights.	Hypothetical lowering during the Old Rus time
Maximum level of the floods.	Proluvial plain
Water flows	Excavation sites
Temporary water flows.	Waterflow directions and hydrotechnical constructions according to archaeological data

Запропонована гіпотетична реконструкція, крім погляду на розвиток гідромережі у давньоруський час, базуючись на даних розміщення Глибочиці у IX та X ст., дозволяє знову повернутися до проблемних та принципових питань історичної топографії Києва і не тільки. Не менш цікава дискусія точиться навколо повідомлення арабських авторів про «остров русів». Відразу слід зазначити, що ми поділяємо точку зору І. Коновалової про те, що цей сюжет потрібно розглядати як звід різноманітних повідомлень про русів, в якому не йдеться про якийсь конкретний географічний об'єкт³⁶. Але запропонована реконструкція давнього рельєфу Подолу для IX–X ст. демонструє, що Поділ у цей період міг бути саме островом. Тому, на нашу думку, він міг стати частиною збірного образу «острова русів»³⁷.

У давньоруський час, як і в наступні століття, русло струмка регулювалося шляхом будівництва гідротехнічних споруд з укріплення берегів. Це неодноразово фіксували археологічно. Наведемо кілька прикладів.

Житний ринок, 1973 р. У результаті досліджень у цьому районі Подолу вдалося виявити цілий міський квартал, що складався з п'яти – шести садиб, більшість з яких загинули у пожежі. Південною межею всіх виявлених на розкопі садиб, був «безіменний струмок», який чітко визначився вже на рівні першого (з досліджуваних) будівельного горизонту. Струмок завширшки 4,6 м простежено протягом 25 м із заходу на схід (Рис. 3). Переріз дна показав, що заповнення ручаю складалося з делювіальних виносів різних порід – піску, глини, великих і малих каменів пісковика тощо. Шарувата структура дна і надзвичайна його щільність свідчили про тривале функціонування струмка, який проходив під Замковою горою. В його заповненні були фрагменти давньоруської кераміки X–XI ст., червоноглиняних візантійських амфор, обрізки шкіри, звалені шматки вовни тощо. Вдалося встановити і досить чітку планувальну схему досліджуваної ділянки, яка мала певні стабільні ознаки. Її містобудівельною віссю був водний потік, який, за версією С. Романчука, міг бути Глибочицею. Всі споруди, що розміщалися біля струмка, мали чітку орієнтацію за напрямками його берегів. Розміри кожної садиби, які визначалися в момент забудови ділянки, лишалися незмінними протягом тривалого часу. відновлені після пожеж чи повеней паркані садиб проходили там, де й попередні. В кожному будівельному

³⁶ І. Коновалова, *Восточные источники. «Остров русов»*, [in:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, ed. Т. Джаксон, И. Коновалова, А. Подосинов, Москва 1999, С. 208–212.

³⁷ С. Тараненко, *Планувальна структура давньоруського*, С. 46.

горизонті спостерігається певна закономірність у розташуванні різних будівель садиби – житлові будинки, як правило, стояли на деякій відстані від хлівів, комор і виробничих приміщень, але, як і вони, завжди вздовж паркану. Таке русло струмка існувало тривалий час. Це доводить зафіксована система дерев'яних конструкцій, що існувала біля кожної садиби, яка примикала до струмка. Ці кріплення вдалося прослідкувати в першому, другому та третьому будівельних горизонтах³⁸. Кріплення являло собою обшивку берегів дошками 3–5 см завтовшки і 2–3 м завдовжки, які кріпилися з боку струмка колами, забитими у піщане дно. Ця своєрідна набережна неодноразово поновлювалася, про що свідчить багатоскладовість укладання дощок в нижніх позначках рівня струмка.

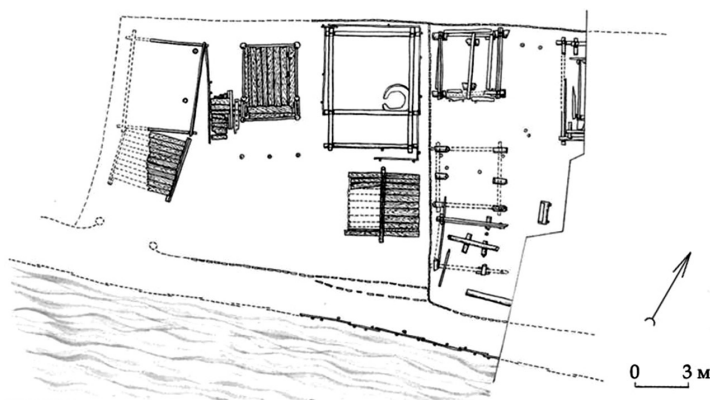

Рис. 3. План розкопу на Житньому ринку, 1975 р.

Fig. 3. Plan of excavation on the Zhytniy market. 1975.

Крім представленого прикладу гідротехнічні конструкції буди зафіксовані ще п'яти ділянках. На деяких розкопах (вул. Спаській, 21 та Волоська, 18) конструкції простежені паралельно зафіксованим руслам лише у вигляді ліній деревинного тліну різної довжини. На інших ділянках дерево збереглося краще, але для загальної реконструкції таких інженерних об'єктів даних здається замало:

- *Вул. Хорива, 30, 1985 р.* Невідомий водний потік впритул підходив до осі сучасної вулиці на глибині 6 м від рівня сучасної денної поверхні. Паралельно йому була зафіксована подвійна стіна з дубових колод та обополів, поставлених вертикально. Відстань між ними становила 5,95 м. Посередині колод містився дубовий стовп.

³⁸ П. Толочко, К. Гупало, В. Харламов, *Розкопки Києвоподолу X–XIII ст.*, С. 28.

- *Вул. Хорива, 40, 1984 р.* Зафіксована конструкція, споруджена з трьох рядів паралельно витягнутих клітей. Кліті складені з дощок, поставлених на ребро. До горизонтальної поверхні дошки кріпилися кілками, вбитими по кутах клітей з внутрішнього та зовнішнього боків. розміри клітей 2,4 × 3,3 м. За стратиграфією система клітей датується XI ст. На думку В. Зоценка, призначення цієї конструкції полягало в утримуванні берегів від розмивів водами ручаю й постійного захисту території міського некрополя від повеней. Такі загорожі від замивів відомі в багатьох середньовічних містах, зокрема, схожими були огорожі шлеї у Хайтабу.
- *Вул. Волоська, 40, 1987 р.* Руслло кріпилося вертикально укладеними дошками, закріпленими обабіч дерев'яними палями. Далі берег укріплений за допомогою зрубних та плетених із верболозу конструкцій, які прибивалися до землі загостреними кілками. Функціонування ручаю простежено на горизонтах XI–XIII ст.³⁹

Отже, можна зробити висновок, що систематичний антропогенний вплив на нестабільну гідроситуацію Подолу є однією з важливих особливостей урбаністичного розвитку Києва. Попри постійні природні катаклізми (змиви, повені), люди не покидали ці місця, тому що напевно їм важливо було залишатись саме тут, зокрема, через зручність для ведення торгівлі.

Епізод четвертий: розширення території міста

Верхнє місто. Розгляд першого епізоду продемонстрував палітру поглядів на ранній етап формування міста та локацій його заснування. Наступні етапи розбудови міста пов'язані з княжінням Володимира Великого у Києві (978–1015) та його сина Ярослава Мудрого (1015–1054).

У кінці X ст. на Старокиївській горі Володимир Святославич збудував нові укріплення. Цей новий дитинець (площею 10 га) отримав у вітчизняній науці назву «місто Володимира». Напрямок та конфігурація валів нового утворення обиралися будівельниками з урахуванням характеру ландшафту та топографічних особливостей місцевості. Майже з усіх боків на Старокиївській горі існували природні рубежі й тільки з південного заходу ця гора поєднувалася з рештою загального плато Київського підвищення.

---

³⁹ М. Сагайдак, *Давньокиївській Поділ*, С. 47–50.

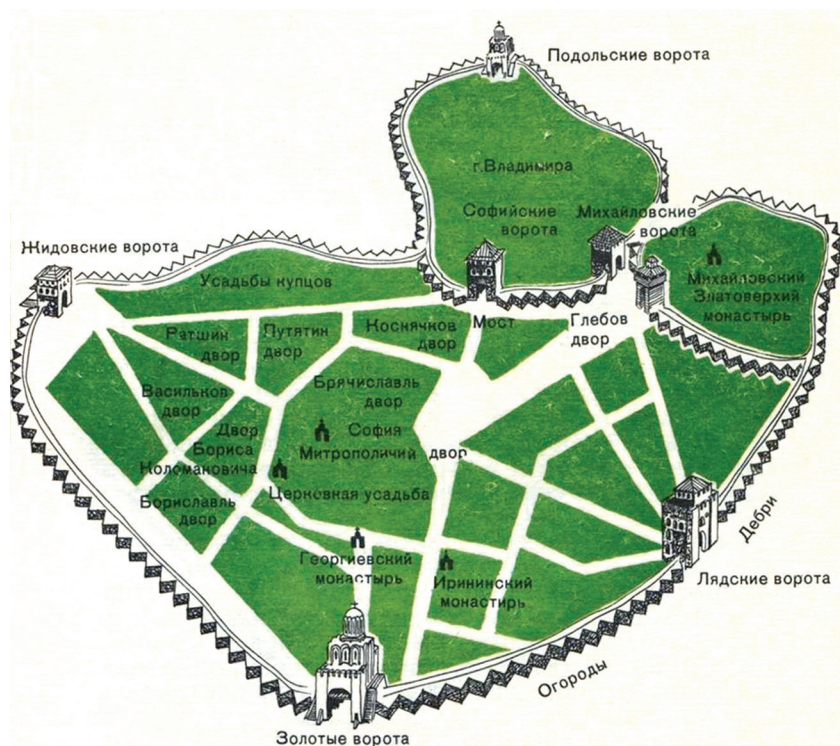

Рис. 4. Реконструкція Верхнього Києва у XII–XIII ст. (за П. Толочко)

Fig.4. Reconstruction of the Upper Kyiv in 12–13th centuries (by P. Tolochko)

Реконструкція ліній укріплень «міста Володимира» запропонована у 1950 р. А. Тихоновичем і М. Ткаченко⁴⁰ була прийнята академічною наукою і не бра-лася під сумнів⁴¹ до останнього часу⁴², як і багато чого в історії раннього Києва (Рис. 4). На думку П. Толочка будівництво нових укріплень під час княжіння Володимира Святославовича було викликане збільшенням центральної частини

⁴⁰ О. Тихонович, М. Ткаченко, *Древний Київ-град. Спроба відтворення плану Верхнього Києва XI–XII ст.*, Київ 1950, С. 40–44.

⁴¹ П. Толочко, *Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная*, С. 173.

⁴² С. Климовский, *Грады Кия и Владимира: тип и время постройки укреплений*, [in:] *Старожитності Верхнього Придністров'я*, ed. С. Клімовський, Київ 2008, С. 55–56, 69; В. Козюба, «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф?, [in:] *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, Т. 1, ed. Г. Івакін, Коростень 2008, С. 255, 263–264.

Києва. На першому етапі забудовувалися вільні від курганів площі, а вже потім кургани були сплановані під майбутню забудову. Дослідник на підтримку своєї тези наводить думку Ф. Андрощука про те, що у скандинавів в середньовіччі існувала така традиція «соседства домов живых и мертвых»⁴³. Вказані кургани належать до виділеного М. Каргером Некрополю I⁴⁴. На думку В. Івакіна поховальні пам'ятки навряд чи могли суцільно вкривати територію Верхнього міста від Старокиївської гори до Золотих воріт (більше 60 га). Скоріш за все, вони утворювали окремі курганні групи, в залежності від характеру рельєфу. Вказана територія і сьогодні складається з гористих підвищень та ярів. Саме на підвищеннях вони і розташовані. За даним дослідника Некрополь I складається з шести курганних груп (Рис. 5): курганна група 1 (в районі Десятинної церкви) – 79 поховань займає північно-західну частину Старокиївської гори, відокремлену від решти ярами⁴⁵; курганна група 2 – 24 поховальні комплекси займає центральну частину Старокиївської; група 3 – 22 поховання розміщалися на Михайлівській горі; група 4 – до неї відносяться виявлені на території Софійського монастиря та Софійської площі два камерні поховання, одне захоронення у могильній ямі та одну кремацію; курганна група 5 – розташована в районі Золотих воріт – виділено за рахунок речей, типових для дружинних поховальних старожитностей виявлена під час досліджень XIX–XXI ст.; курганна група 6 розташовувалася на захід від Софійського монастиря в неї входять поховання дружинника з конем та жіноче поховання в камері.

Ситуація з розширенням міста кардинально змінилася з прийняттям християнства в 988 р. Перед початком будівництва Десятинної церкви курганний могильник був повністю знівельований. На місці могильника в кінці X ст. звели церкву і три кам'яних палаци; одночасно були закладені як мінімум дві вулиці, вздовж яких пішла звичайна міська забудова⁴⁶. Незважаючи на наявність великого вільного простору всередині новоствореного «граду Володимира», частина бояр була змушена створювати свої власні укріплення поза князівською фортецею, на місці майбутнього «міста Ярослава»⁴⁷.

⁴³ П. Толочко, *Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная*, С. 177.

⁴⁴ М. Каргер, *Древний Киев*, Т. 1, Москва-Ленинград 1958, С. 222–223.

⁴⁵ В. Івакин, *Киевские погребения X века*, *Stratum plus* №5 (2001), С. 3–6.

⁴⁶ А. Комар, *Киев и Правобережное Поднепровье*, С. 324.

⁴⁷ І.Мовчан, А.Козловський, М. Ієвлев, *Рядова забудова верхнього Києва в кінці X на початку XII ст.: (за результатами досліджень останніх років)*, [in:] *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.*, ed. О. Моця, Київ 2004, С. 192–205.

«Місто Ярослава». У 20–30-х рр. XI ст. Ярослав Мудрий здійснив справжню будівельну революцію – місто було збільшено у 7 разів. Нові великі укріплення охопили Дитинку, Кудрявець і всі окремі боярські садиби на плато Київської гори. Вражає розбудова комплексу фортифікаційних споруд – валу, рову та заборол. Протяжність земляного валу становила 3,5 км, висота складала 11 м (разом з заборолами – до 16 м), а ширина 27 м. Територія оточена новою лінією укріплень становила понад 70 га (Рис. 4). Подібної потужності не знали фортифікаційні споруди жодного міста Київської Русі. Для їх спорудження мав бути виконаний величезний обсяг робіт⁴⁸. За підрахунками П. Рапопорта для насипання валу потрібно було 630 тис. кубів землі і не менше 50 тис. кубів будівельного лісу. Якщо припускати, що фортеця Ярослава зводилася впродовж 4–5 років, тоді на її будівництві щоденно мало працювати понад 1000 осіб⁴⁹. Безумовно, вражають масштаби будівництва, по суті, нового міста. Але й у цьому разі розширення міста частково виконувалося за рахунок Некрополя І.

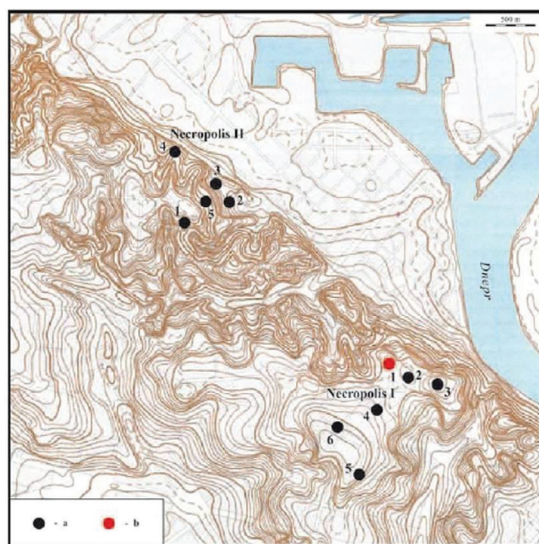

Рис. 5. Сучасна геодезична мапа Києва із позначеними курганними групами (за В. Івакіним) (а – курганна група; б – кладовище поблизу Десятинної церкви)

Fig. 5. Modern geodetic map of the Kyiv with the kouggran groups of 10th century (by V. Ivakin) (а – kourggran group; б – graveyard in the area of the Church of the Desyatynna)

⁴⁸ П. Толочко, *Древний Киев*, Київ 1983, С. 66.

⁴⁹ П. Рапопорт, *Очерки истории русского военного зодчества X–XIII вв.*, Москва-Ленинград 1956, С. 96–97.

Вочевидь, заселення і зміцнення нових районів міста свідчило про його зростання та розширення. Але незалежно від того, де вперше було організоване регулярне заселення, місце для адміністративного та сакрального центру в X–XI ст. було розчищене від курганів. Знищення могильника і розбудова міста здійснювалась, можливо, нащадками похованих. У цьому акті створення нового містобудівного центру Д. Їолшин бачить важливим «размещение нового города на значимом месте»⁵⁰.

Поділ. У писемних джерелах про Поділ ми отримуємо вкрай мінімальну інформацію взагалі, а тим більше про *освоєння* нових земель, тобто розширення його території. Зафіксувати таке урбаністичне явище допомогло розміщення могильників в планувальній структурі міста.

На сьогодні археологічними розкопками зафіксовано десять подільських давньоруських могильників та три місця, які за недостатньою інформацією важко (принаймні поки що) віднести до могильників, але можна розглядати їх як імовірні. Серед них можна виокремити дві групи за принципом їх розташування в планувальній структурі району⁵¹. До першої групи можна зарахувати пам'ятки, що розташовані у середині кварталів як органічна частина міської структури. До другої групи належать могильники (6), які розміщалися на крайніх точках Подолу, де на час їх функціонування не існувало планувальної садибно-вуличної системи з елементами масової забудови (вул. Щекавицька, 25–27, 1981–1982 рр.; вул. Межигірська, 43, 1989 р.; на розі вулиць Верхній вал та Почайнинська, 2004 р.; вул. Фрунзе, 23–25, 1975 р. та 2008 р.; вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а, 2007 р.; вул. Набережно-Хрещатицька, 9, 2008 р.) З розширенням міста ці кладовища зникають, а на їхньому місці виникають житлові квартали. Для визначення таких об'єктів в структурі давньоруського міста пропонується термін – «*окрайні могильники*»⁵². В контексті представленого дослідження показовими, на нашу думку, є дослідження на вул. Межигірській, 43, 1989 р. Цей могильник розташований у північно-західній частині Подолу⁵³. З середини XI ст. почалося осушення

⁵⁰ Д. Ёлшин, *Комплекс монументальных сооружений конца X века на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты*, СПб 2008, С. 20.

⁵¹ С. Тараненко, *Могильники давньоруського Подолу Києва в його планувальній структурі*, [in:] *Tak wiec po owosach poznacie ich. Funeralia Lednickie spotkanie 12*, eds. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2010, С. 345–351.

⁵² С. Тараненко, *Планувальна структура давньоруського*, С. 101.

⁵³ А. Занкин, С. Полин, А. Калюк, *Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции*

цієї заболоченої місцевості, що підтверджують дренажні канали, зафіксовані на всій території (завширшки 2–3 м, йшли паралельно за 3–8–14 м одна від одної) (Рис. 6).

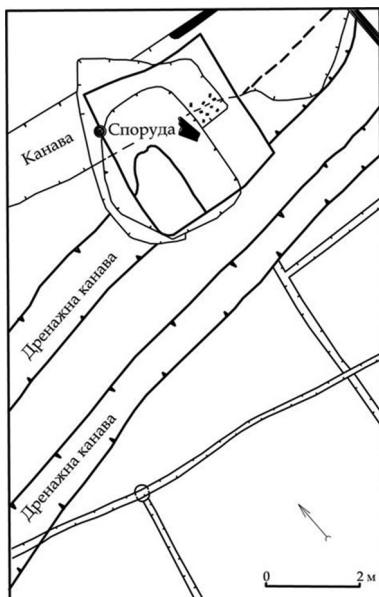

Рис. 6. Дренажні канали XI ст. з розкопу на вул. Межигірській, 43. 1989 р.
Fig. 6. Draining trenches. Excavation on Mezhyhirs'ka st., 43, 1989

Стратиграфічно одночасними є два поховання (№ 6 та 7). Яма поховання № 7 перекрита парканами, що були запуснені з горизонтів другої половини XI – початку XII ст. Ще одне поховання (№ 1) цього ж періоду зафіксовано за 1 м паралельно дорозі (Рис. 7). Виявлено ще п'ять поховань, які датуються часом після нашестя Батія. Як і кладовище на вул. Щекавицькій, 25–27, цей могильник припиняє функціонування з появою елементів плануальної структури міста – споруд, парканів та вулиць, тобто з активним заселенням цієї території. Проте могильник відновлюється після припинення життя на цій ділянці, спричиненого Батієвою навалою.

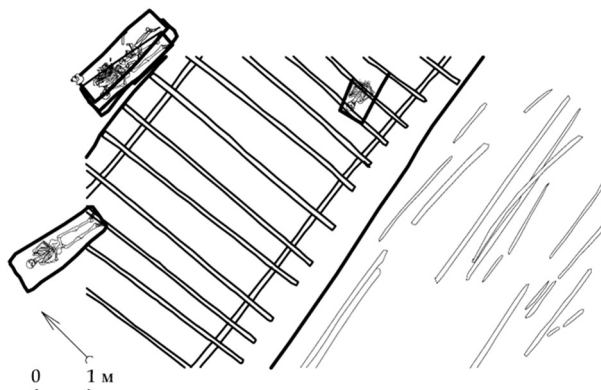

Рис. 7. Вулична мостова XI–XII ст. з розкопу на вул. Межигірській, 43. 1989 р.

Fig. 7. Streetway. XI–XII centuries. Excavation on Mezhyhirs'ka st., 43, 1989

Отже, розглянуті приклади розширення меж міста безпосередньо пов'язані з поховальними пам'ятками Давнього Києва, а скоріше з їх знищенням. Але історія Верхнього міста відрізняється від Подолу. Мешканці Нижнього міста, намагаючись збільшити його площу, були вимушені осушувати болотисту місцевість, не зважаючи на «окрайні могильники». У цьому ми бачимо суто економічні причини: розширення міста проходило у напрямку півночі – північного заходу, де у XI–XII ст. виникли цілі виробничі квартали⁵⁴ Розбудова адміністративного центру міста була б неможлива без знищення Некрополю I апріорі. Його знищення і розбудова міста здійснювалась, можливо, нащадками похованих. Такий собі середньовічний цинізм? Вочевидь, ситуація вимагає спеціального дослідження, можливо краніологічного. Не виключена ситуація, що будівельники Верхнього міста не мали прямих родинних зв'язків з похованими на Некрополі I, а похованні на «окрайних могильниках» були, наприклад, рабами мешканців Подолу. У такому випадку мова не може йти про необхідну, як здається, повагу до померлих і на перший план виходив виключно практицизм.

Епізод п'ятий: Давній Київ як мегалополіс

Урбаністичний розвиток міста неможливо уявити без вивчення взаємозв'язку його ядра з околицею. Для об'єктивного аналізу приміських пам'яток Києва

⁵⁴ С. Тараненко, *Планувальна структура давньоруського Подолу*, С. 110–114.

необхідно чітко оперувати термінологічним визначенням *околиці міста*. За визначенням І. Мовчана до поняття київської околиці входять приміські села, слободи, феодалні двори і монастирі, віддалені від основного міського ядра на 3–6, іноді 12 км, які проте складали єдиний соціально-економічний організм. На сторінках літописів неодноразово згадуються окольні райони Києва: Предславино, Берестове, Угорське, Печерськ, Клов, Видубичі, Шелкове, Кирилівський монастир тощо (Рис. 8). Відтворити історико-топографічний вигляд цих районів лише на основі писемних джерел практично неможливо. Доповнити недостатню їх інформативність можуть лише археологічні дослідження, але й вони зараз дуже нерівномірно розподілені серед навіть відомих історичних локацій⁵⁵.

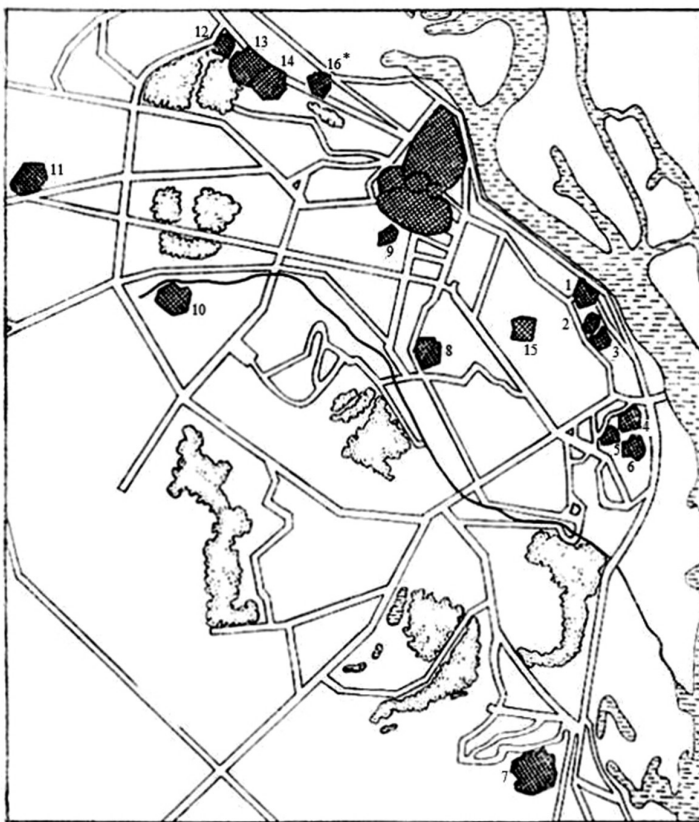

Рис. 8. Схема розміщення районів давньокіївської околиці за І. Мовчаном (1 – Угорське [за І. Мовчаном]; 2 – Берестове; 3 – Печерський монастир; 4 – Красний двір; 5 – Звіринецькі

⁵⁵ І. Мовчан, *Давньокіївська околиця*, Київ 1993, С. 5.

печери; 6 – Видубицький монастир; 7 – Китаїв; 8 – Предславине; 9 – Язинець; 10 – Шелкове; 11 – селище; 12 – Кирилівський монастир; 13 – Дорогожичі; 14 – Лиса гора; 15 – Клов; 16* – Угорське за О. Толочко [С.Т.]

Fig. 8. Allocation scheme of the ancient Kyivan suburbs by I. Movchan

(1 – Uhorske [by I. Movchan]; 2 – Berestove; 3 – Pechersk Monastery; 4 – the Red Yard; 5 – Zvirynetski caves; 6 – Vydubychi Monastery; 7 – Kytayiv; 8 – Predslavyne; 9 – Yazyn'; 10 – Shelkove; 11 – village; 12 – St. Cyril's Monastery; 13 – Dorohozhychi; 14 – The Lysa Mountain; 15 – Klov; 16* – Uhorske by O. Tolochko [S.T]).

Археологічне вивчення київської околиці почалося ще у XIX ст. Увага дослідників була привернута до вивчення городищ, курганних могильників, печер. Результатом цього стала підготовлена В. Антоновичем археологічна карта⁵⁶. У першій половині XX ст. досліджувалися приміські монастирі з печерами та кам'яними спорудами, а також вперше археологічно були зафіксовані давньоруські селища навколо міста. Історико-археологічна характеристика приміським пам'яткам міститься у монографії П. Толочка⁵⁷ та узагальнюючій монографії з цієї проблематики І. Мовчана «Давньокиївська околиця»⁵⁸. З початку XXI ст. і до сьогодні найбільшу увагу вивченню приміських об'єктів приділяє В. Козюба⁵⁹. За його даними, станом на середину 2016 р. на території Києва в його сучасних адміністративних межах відомо понад 60 пам'яток археології давньоруської доби (X–XIII ст.) (Рис. 9), які належать до різних типів – 4 городища, 32 поселення, могильники (10 курганних і 4 ґрунтових), 8 монастирів і 7 печер. Дослідник чітко зазначає, що мова йде про ті пам'ятки, які знаходилися довкола території «власне міста» (автор перераховує всі відомі райони раннього міста – Верхній Київ з Копиревим кінцем, Замкова гора і Щекавиця та Поділ) і датуються часом не раніше X ст.⁶⁰

⁵⁶ В. Антонович, *Археологическая карта Киевской губернии*, Москва 1895, С. 18, 19, 23, 30–41.

⁵⁷ П. Толочко, *Історична топографія стародавнього Києва*, С. 147–171.

⁵⁸ І. Мовчан, *Давньокиївська околиця*.

⁵⁹ В. Козюба, *Нові давньоруські пам'ятки околиць Києва*, *Археологія і давня історія України* 1 (22) (2017), С. 148; Його ж, *Нові археологічні пам'ятки XI–XIII ст. найближчої околиці давнього Києва*, *Археологічні студії* 3 (2008), С. 135–157, 304.

⁶⁰ В. Козюба, *Археологічні пам'ятки Києва X — першої половини XIII століття на території сучасного Києва*, *Opus Mixtum* 4 (2016), С. 195.

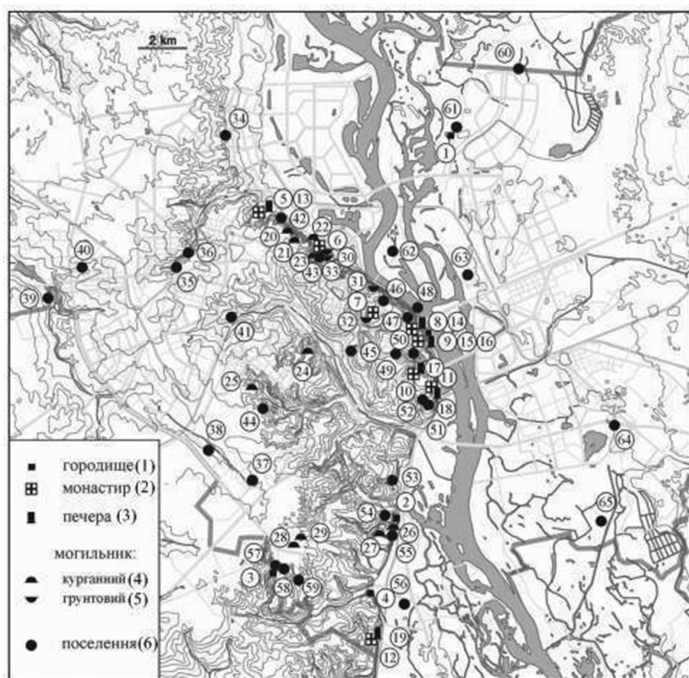

Рис. 9. Археологічні пам'ятки X – середини XIII ст. навколо давнього Києва в межах сучасного міста (за В. Козюбою)

Fig. 9. Archaeological sites of the X – mid XIII centuries around the ancient Kyiv within the territory of modern city (by V. Koziuba)

Незважаючи на значну кількість нових пам'яток останнього часу рівень їх археологічної дослідженості залишається недостатнім. Це обумовлено передусім практично повною відсутністю планових робіт. Безумовно, рятувальні археологічні дослідження можуть дати інформацію щодо тієї території, де вони проводяться, але не завжди вони стосуються місць, пов'язаних з історичною топографією раннього Києва, не кажучи вже про місця історичних локацій, які вимагають археологічної перевірки для підтвердження свого статусу. Серед таких місць можна назвати місця князівських резиденцій – *Угорське* та *Берестове*.

Угорське. Назву урочище отримало від подій, пов'язаних з просування угрів поблизу Києва у 898 р.: «Ідоша угре мимо Києвъ горою еже ся зоветь нынѣ Угорское ы пришедше къ Днѣпру»⁶¹. Урочище займало широкий виступ пра-

⁶¹ Полное собрание русских летописей, Т. 2, *Ипатьевская летопись*, Москва 1998, стб. 17–18.

вого берега Дніпра, що височів над рівнем ріки приблизно на 60 метрів і був обмежений з півночі і півдня стрімкими ярами. Згідно радянської історіографії воно розміщувалося десь в районі Аскольдової могили – частини природно-архітектурного парку на правому березі Дніпра⁶². П. Толочко вважав, що в районі Угорського в IX ст. була розташована резиденція Аскольда і перша християнська церква⁶³ (Рис. 8. 1). У середині XII ст. Угорське згадується на сторінках літописів як укріплений князівський двір⁶⁴. Повномасштабного археологічного дослідження не проводилося, але писемні джерела свідчать, що Угорське включало феодальний двір, який на певному етапі був князівською резиденцією. Більше того, І. Мовчан допускав існування Угорської системи оборони, посилаючись на статтю літопису 1161 р.⁶⁵

Як і у випадку з датою заснування Києва, в останні десятиліття триває критичний аналіз академічних точок зору. Результати дослідження київського історика О. Толочка привели до несподіваного висновку: топонім «Угорське» завдяки «старанням» ченців Києво-Печерського монастиря, що намагалися підсилити історичне значення Лаври, був локалізований поблизу неї у XIV ст. Відповідно до цієї ж версії відбулося й редагування літописних текстів. На думку автора, Угорське (місце локалізації Аскольдової могили за літописом) згадується в літопису в контексті руху з півночі на південь⁶⁶. О. Толочка підтримав Ф. Андрощук: «локалізація Угорського в районі Лысой горы, Йорданской церкви и Кирилловских высот наиболее логично соответствует тому событийному контексту, который донёс до нас летописец»⁶⁷ (Рис. 1. 9; 8. 16).

Нову гіпотезу розміщення Угорського також підтримав М. Сагайдак, долучивши як доказ археологічне відкриття у 2003 р. монументального храму середини XII ст. на вул. Юрківській, 3. Церква розміщується у безпосередній близькості від монастиря Миколи Йорданського, який виник у XVII ст. Нововідкритий храм та монастир розміщені в районі підніжжя Лисої гори. Аналіз писемних джерел дозволив досліднику пов'язати будівництво у 882 р. «божниці

⁶² І. Мовчан, *Давньокиївська околиця*, С. 22.

⁶³ П. Толочко, *Аскольдова могила*, Київ 4 (1984), С. 130.

⁶⁴ *Полное собрание русских летописей*, Т. 2, *Ипатьевская летопись*, стб. 428.

⁶⁵ І. Мовчан, *Давньокиївська околиця*, С. 27.

⁶⁶ О. Толочко, *Замітки з історичної топографії Києва*, Київська старовина (5) 2000, С. 144–163.

⁶⁷ Ф. Андрощук, *Скандиновские древности*, С. 43

святого Миколи» на місці захоронення київського князя Аскольда із створенням монастиря у XVII ст.: «той факт, що у XVII ст. тут виникає монастир під назвою Миколи Йорданського був не випадковим, він спирається на давню традицію побутування кількох церковних споруд, які від найдавніших часів могли складати історію церкви Св. Миколая у Києві»⁶⁸. Таким чином, М. Сагайдак інтерпретував виявлений у 2003 р. давньоруський храм XII ст. як той, що міг будуватися на місці церкви св. Миколи на Угорському.

Отже, нові археологічні дані дозволяють переглянути розташування *Угорського*. Безумовно, майбутні масштабні роботи дозволять підтвердити нову інтерпретацію розміщення літописної заміської локації, що, у свою чергу, дасть новий поштовх для історичних реконструкції раннього Києва.

Наступна князівська резиденція, розміщення якої потребує перегляду, – це *Берестове* (Рис. 8. 2). Перша літописна згадка про Берестове датується 980 р. За часів князювання Володимира Святославовича тут містився княжий палац, оточений комплексом будівель для численної челяді і наложниць. Тут же, на Берестовому, князь Володимир і помер у 1015 р.⁶⁹ Але резиденція (житлово-господарські комплекси X ст.) фактично не знайдена. Її локалізують виключно через існуючий зараз храм Спаса на Берестові. Прямих літописних відомостей про час зведення церкви немає, і вона й досі не отримала загальноприйнятого історико-архітектурного датування. Воно коливається у досить великому хронологічному діапазоні – від XI до середини XII ст. Перші фундаментальні комплексні архітектурно-археологічні дослідження храму Спаса на Берестові були проведені під час капітального ремонту-реставрації церкви у 1911–1914 рр. одним із кращих на той час дослідників давньоруської архітектури, академіком архітектури, членом Імператорської археологічної комісії П. Покришкіним⁷⁰. У результаті цього вперше було наочно продемонстровано первинний план церкви і з'ясовано, що у давньоруську добу це був великий тринефний шестистовпний триапсидний храм зі значно висунутими за лінію основного об'єму північною та південною частинами нартексу. У 1989–1990 рр. на території церкви Спаса

⁶⁸ М. Сагайдак, *Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва*, АНТ (вісник археології, мистецтва, культурної антропології) 13–15 (2005), С. 6–25.

⁶⁹ *Лаврентьевская летопись*, (*Полное собрание Русских летописей*, Том 12), Рязань 2001, С. 127.

⁷⁰ Архів історії матеріальної культури Російської академії наук, фонд 1, справа 275 (1903), Арк. 97–97 зв.

на Берестові були проведені значні розкопки (керівник В. Харламов), під час яких зовні церкви виявлено два шиферні саркофаги і повторно досліджено ще один, відомий раніше⁷¹. У результаті археологічних розкопок 2003 р. (керівник Г. Івакін) досліджено значну частину внутрішнього простору церкви Спаса на Берестові та уточнено загальну стратиграфічну ситуацію пам'ятки⁷².

Попри солідний рівень археологічного вивчення самого храму упродовж понад 100 років, локалізація князівської резиденції так і залишається під питанням. Ця проблема вже не раз обговорювалася під час наукових дискусій С. Балакіним, В. Козюбою, С. Клімовським та іншими київськими археологами. На час написання статті (кінець 2018 р.) автором проводилися рятівні археологічні дослідження на території церкви Спаса на Берестові. Будемо сподіватися, що отримані нові дані внесуть свій внесок у вирішенні проблеми локалізації літописної князівської резиденції.

Монастирі. З 11 київських монастирів, заснованих у XI–XII ст., 6 розташовувались на міських околицях (Рис. 9). У подальшому вони переросли у найбільші монастирі Києва, і проіснували значно довше ніж ті, що розміщувались у Верхньому місті. Отримуючи підтримку з боку князів та боярства, монастирі володіли землею із залежними людьми⁷³. Археологічне вивчення території монастирів вкрай нерівномірне. Найбільш повно сьогодні археологічно досліджена територія Києво-Печерського монастиря (заснований у 1051 р.) і це не тільки через кількість досліджень, а й завдяки принципово новим методам роботи з їх результатами. У 2017 р. підготовлена електронна археологічна карта території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, у межах якого і розміщається історична локація Києво-Печерського монастиря⁷⁴ (Рис. 10). Як метод

⁷¹ В. Харламов, В. Гончар, *Отчет об археологических раскопках памятника архитектуры XII в. церкви Спаса на Берестове, проведенных на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1989 г.*, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, відділ науково-фондової роботи, науково-допоміжний фонд, № КПЛ-А-НДФ-384; В. Харламов, В. Гончар, *Отчет об археологических исследованиях церкви Спаса на Берестове XII–XIX вв. в 1990 г.*, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, відділ науково-фондової роботи, науково-допоміжний фонд, № КПЛ-А-НДФ-384.

⁷² С. Балакін, *Нові дослідження церкви Спаса на Берестові*, [in:] *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.*, ed. Н. Гаврилюк, Київ 2003, С. 51–52.

⁷³ І. Мовчан, *Давньокіївська околиця*, С. 47.

⁷⁴ С. Тараненко, *Археологическая Карта территории Киево-Печерской лавры: методика и перспективы исследования*, [in:] *«Patrimoniul cultural: cercetare, valorificare, promovare»*, editia

дослідження археологічна карта передбачає впорядкування за територіально-хронологічним принципом усього масиву накопичених даних. Наповнення карти, на яку нанесено 301 ділянку, підпорядковується наступним методичним засадам: зображення форми об'єкта відповідає його польовому вигляду – траншея, шурф, розкоп; різночасові горизонти маркуються різними кольорами; нумерація зображених об'єктів – це дві останні цифри року досліджень. Якщо у якийсь рік роботи відбувалися на кількох ділянках, то через крапку позначається порядковий номер кожного наступного об'єкта, що вивчався. Нумерація на карті відповідає номеру паспорту об'єкту, який подається окремо і включає інформацію про автора, рік досліджень, вид робіт, глибину і стратиграфію, виявлені об'єкти та знахідки, бібліографічне джерело. Важливою функцією карти є можливість її використання для планування подальших археологічних робіт на території Заповідника.

Рис. 10. Археологічна карта території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (за С. Тараненко)

Fig. 10. Archaeological map of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve (by S. Taranenko)

a VIII-a (2016; Chisinau). Conferinta stiintifica international editia a VIII-a, Chisinau, 31 mai–2 iunie 2016, Chisinau, 2016, ed. Victor Ghilas, Wlad Vornic, Eugen Nicolae, С. 66; С. Тараненко, Ю. Мисько, О. Зажигалов, *Презентація наукової колективної монографії: «Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника»*, [in:] *І Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.), ed. В. Чабай, Київ 2018, С. 44.

Представлений стислий огляд пам'яток київської околиці давньоруського періоду примушує звернути пристальну увагу дослідників Києва. На думку І. Мовчана, її формування почалось у IX ст. на основі більш ранніх селищ, а також за рахунок притоку населення з інших районів. Поява приміських сіл і слобод, замських князівських подвір'їв, а також виникнення монастирських садиб обумовлювалося передусім соціально-політичним розвитком Києва. Ці райони стали природним продовженням міста і розглядати їх окремо від міста неможливо⁷⁵. Саме тому для дотримання логічної єдності міста як предмета дослідження, ми пропонуємо розглядати Давній Київ як Київський мегалополіс.

Термін походить від назви давньогрецького міста Мегалополь, що утворилось внаслідок злиття більш ніж 35 поселень Аркадії. Мегалополіс це група агломерацій населених пунктів, коли на основі територіальної концентрації господарства стихійно формуються високо урбанізовані зони як форми міського розселення. Мегалополіс може об'єднувати сотні поселень, загальна кількість населення яких буде перевищувати у десятки разів найбільші міста агломерації. Характерні риси мегалополісу – відсутність суцільної забудови, значна частина території мегалополісу залишається вільною, наявність міцних економічних зв'язків між поселеннями, міграції населення між поселеннями (містами та їх супутниками).

Наразі археологічні матеріали, які є в нашому розпорядженні, не дають повного уявлення про чіткі економічні функції околишніх районів Києва (та відповідно про їх взаємозв'язки). І все ж є підстави вважати, що села і слободи, які оточували місто, входили складовими частинами, як мінімум, у сільськогосподарський приміський район⁷⁶. Археологічні дослідження на Подолі (близько 170 розкопів за 90-річну історію досліджень) – найбільшому районі давнього Києва (до 130 га в XI ст. і близько 150 га у XII–XIII ст.⁷⁷), виявили лише одиничні знахідки сільськогосподарських знарядь праці. Вочевидь, що наповнення споживчого кошика мешканців торгово-ремісничого району цілком залежало від околиці міста.

Поки не існує аналітичних робіт, у яких Київ та його околиця пов'язані у єдиний економічний організм з виділенням конкретних напрямків економічної ді-

⁷⁵ І. Мовчан, *Давньокиївська околиця*, 176 с.

⁷⁶ І. Мовчан, *Давньокиївська околиця*, С. 161.

⁷⁷ С. Тараненко, *До питання про площу Подолу Києва в давньоруський час*, [in:] *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції*, ed. К. Крайній, Київ 2010, С. 23–24.

яльності. Хоча існує приклад такої взаємодії, який вже ні у кого не викликає сумнівів. Мова йде про Вишгород зі своїм потужним гончарним центром, який забезпечував виробами не тільки Київ.

Археологічними дослідженнями на території Києва виявлено велику кількість виробничих комплексів X–XIII ст.: деревообробних, склоробних, косторізних, з виготовлення вапна, з обробки бурштину та пірофіліту, з виготовлення та обробки металів тощо⁷⁸. Але практично не зафіксовано слідів гончарного ремесла (виключенням є гончарна піч X–XI ст., виявлена в 1967 р. на північно-східних схилах Старокиївської гори)⁷⁹ – фрагменти виробів якого складають понад 90 % на розкопках міських середньовічних комплексів. Але у Вишгороді (який розташований за 15 км від історичного центру Києва) зафіксовано великі об'єми гончарного виробництва. На думку Р. Орлова, у період розквіту тут одночасно могло функціонувати 250–300 горнів⁸⁰, що робить Вишгород одним з найбільших відомих гончарних центрів середньовічної Східної Європи. Дослідження на території посаду міста останніх років тільки це підтверджують⁸¹. Вочевидь, що вишгородське керамічне виробництво забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів⁸², що, власне, підкреслює необхідність окремого вивчення економічних взаємозв'язків міст мегалополіса Давній Київ.

Висновки. Сьогодні серед нагальних проблем у вивченні раннього Києва, на наш погляд, найбільш актуальними є:

- розробка уніфікованого термінологічного апарату урбаністичних студій. Серед основних – *місто, околиця міста*. Чи виправдано введення у науковий обіг в дослідженні середньовічних міст «нових» термінів, як, наприклад, *окраїнні могильники чи мегалополіс?*;

⁷⁸ С. Кілієвич, *Археологічна карта Київського дитинця*, [in:] *Археологічні дослідження Стародавнього Києва*, Київ 1976, С. 211–213; С. Тараненко, *Планувальна структура давньоруського*, С. 110–114.

⁷⁹ С. Кілієвич, *Археологічна карта Київського*, С. 199.

⁸⁰ Р. Орлов, *Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст.*, [in:] *Старожитності Русі-України*, ed. П. Толочко, Київ 1994, С. 165–173.

⁸¹ Д. Бібіков, А. Оленич, *Гончарні горни давньоруського Вишгорода та їх еволюція*, Науковий вісник Національного музею історії України 2 (2017), С. 304–328.

⁸² П. Толочко, *Київ и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков*, Київ 1980, С. 134.

- проблема перегляду академічних концепцій у зв'язку з появою об'єктивного археологічного матеріалу, як було продемонстровано на прикладі визначення часу зародження Києва чи розміщення князівських резиденцій в Угорському та Берестові;
- електронне картографування археологічних пам'яток Подолу та території Києво-Печерського монастиря підтвердило ефективність для аналізу урбаністичних процесів давньоруського Києва і, у свою чергу, підкреслює необхідність створення подібних ресурсів для інших районів та околиці міста;
- практично 100% сучасних археологічних досліджень – рятувальні; нажалює характерна риса української археології початку ХХІ ст. Звичайно, що при планових роботах (тобто з конкретною метою досліджень) можна очікувати більш вагомих концептуальних результатів.

Представлені п'ять епізодів урбаністичного розвитку Києва Х–ХІ ст. мали донести не тільки своєрідність розвитку раннього Києва, а й запропонувати методологічні інструменти та уніфіковані шляхи які можуть бути корисним у вивченні інших середньовічних міст Східної Європи.

Nadesłany: 23 XII 2018

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 21 II 2019

Zaakceptowany: 23 II 2019

dr Сергій Тараненко

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

вул. Лаврська 9

01015 м. Київ

taransun@ukr.net

Several episodes of the urban development of Kyiv in X–XI centuries according to archaeological sources

The article deals with several episodes from the early history of Kyiv. The first one touches upon the problem of the time and place of the origin of Kyiv as a city, as an administrative and religious centre with highly developed planning structure and fortification system. The next two episodes highlight the topography and the landscape of the biggest Kyiv parts – the Upper city and the Podil. Hydrology of the Podil became the subject of separate research.

One of its' main conclusions is that the Podil was an island in the early period of its history. Further episodes touch upon the archaeological fixation of the growth of the Kyiv territory and establishing the fortification constructions. Author analyses the burial grounds, which made this extension possible. The last episode is devoted to the key features of the development of Kyiv suburbs. The existing level of archaeological knowledge about the country seats of the princes, monasteries and villages allows the author to consider Kyiv as a medieval megalopolis.

Translated by: Сергій Тараненко